

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

ISSN: 2980-1117

Cilt / Volume: 5

Sayı / Issue: 9

Haziran / June 2025

Prof. Dr. Saffet Kartopu
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
skartopu@hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0001-6846-0511

Muhammed Demir*
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Doktora
Öğrencisi

demir-muhammed@ogr.hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7604-7663

**Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları:
Güçsüzlük, Çaresizlik ve Geleceğe İlişkin
Kaygılar**

**Psychological Sources of Individual
Religiosity: Weakness, Helplessness and
Anxiety About the Future**

Atıf/Citation: Demir, M., & Kartopu, S. (2025). Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları: Güçsüzlük, Çaresizlik ve Geleceğe İlişkin. *Din ve İnsan Dergisi*, 5 (9), 26-41.

Yükleme Tarihi / Received Date: 21.01.2025

Kabul Tarihi / Accepted Date: 27.03.2025

Yayınlanma Tarihi / Published Date: Haziran 2025

İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 26-41

DOI: 10.69515/dinveinsan.1624376

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Değerlendirme / Review Reports: Çift Taraflı Kör Hakemlik | Double-blind referee

Etik Beyan / Ethics Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. | Ethical principles were followed during the preparation of this study.

Etik Kurul Belgesi / Ethics Committee Approval: Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir. | Article does not require an Ethics Committee Approval.

Katkı Oranı Beyanı / Author Contributions: Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir. | Author's contribution rates to the study are equal.

Etik Bildirim / Complaints: dinveinsan@hbv.edu.tr

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. | The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

Benzerlik Taraması / Similarity Checks: Yapıldı | Yes - intihal.net

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright&License: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır. | Authors own the copyright of their work published in the journal; this work is published under the Attribution-NonCommercial 4.0 International license.

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır. Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; international standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

* Sorumlu Yazar.

Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları: Gücsüzlük, Çaresizlik ve Geleceğe İlişkin Kaygılar

Psychological Sources of Individual Religiosity: Weakness, Helplessness, and Anxiety About the Future

Özet

Çalışmamızın amacı, insanın zayıf ve gücsüz olduğu durumlar ile geleceğine ilişkin kaygılarının onu dine, inanmaya ve kutsala sevk eden güdülerden biri olduğu tezini psikoloji literatürü açısından incelemektir. Araştırmanın yöntemi konu ile ilgili çalışmaların bir araya getirildiği alan yazın taramasıdır. İnsan dünyaya geldiğinde hayatta kalma yetisi bakımından zayıf olduğundan; onu besleyecek, ona sevgi gösterecek, ana rahminin dışında bulunan dünyanın güvenli bir yer olduğunu hissettirecek bir desteğe ihtiyaç duyabilmektedir. Bu ihtiyacını yaşamın ilk yıllarında ebeveynleri aracılığı ile gidermeye çalışsa da ileriki yıllarda doğanın gücü ve geleceğin bilinmezliği karşısında kendini koruyacak ve başına gelecek olanları açıklayacak bir öğretiyi ve inanca yönelme gereği hissedebilmektedir. Modern zamanla birlikte makineleşme ve teknoloji gelişimi doğanın gücü ve geleceğin bilinmezliği karşısında insanın lehine bir durumu ortaya çıkarsa da hastalık, doğal afet, ölüm gibi durumlar insanın zayıflığını ve geçiciliğini ortaya koymada güçlü bir olgu olmaya devam etmektedir. İnsan, doğanın bu gücü karşısında kendi zayıflığını çoğu zaman, aşkın bir varlığa bağlanarak, onun korumasına sığınarak ve gelecekte de onun kendisini koruyacağına dair bir inanca sahip olarak gidermeye çalışmaktadır. Toplayıcı ve avcı dönemlerden günümüze kadar birçok konuda gelişme yaşanmış olsa da insanın hayat ve ölümle ilgili algıları, düşünceleri, korkuları onu hala meşgul etmektedir. İnsan sahip olduğu inançlar aracılığıyla sonu gelmeyen acılarına, endişelerine çeşitli açıklamalar getirerek rahatlamaya ve huzur bulmaya çalışmaktadır. Sonuç olarak önde gelen psikolog ve araştırmacılarının görüşlerine genel olarak bakıldığında; çaresizliğin, sıkıntıların, geleceğe yönelik belirsizliğin, çevreyi kontrol edememenin, kaygı ve korkuların insanı dinî inanç ve davranışa yönelten sebepler arasında olduğu ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Din psikolojisi, dindarlık, gücsüzlük, çaresizlik, kaygı.

Abstract

The aim of this study is to examine, from the perspective of psychological literature, the thesis that situations in which individuals feel weak and powerless, as well as concerns about the future, are among the motivations that lead people toward religion, belief, and the sacred. The method used in this research is a literature review that compiles existing studies on the topic. At birth, humans are weak in terms of survival and may require support that provides nourishment, affection, and a sense of safety in the world beyond the womb. While this need is initially met through parental care, as individuals grow older, they may feel the need to turn to a belief system or teaching that offers protection against the forces of nature and the uncertainties of the future, and that provides explanations for life's unpredictabilities. Although modern advancements in technology and mechanization have somewhat empowered humanity in the face of nature and future uncertainty, phenomena such as illness, natural disasters, and death continue to reveal the inherent vulnerability and transience of human existence. In response to these realities, people often seek refuge in a transcendent being, finding comfort in the belief that this higher power will protect them in the future as well. Despite the many developments humanity has undergone from the hunter-gatherer era to the present day, thoughts, fears, and perceptions about life and death continue to preoccupy the human mind. Through belief systems, individuals attempt to make sense of their unending suffering and worries, thereby seeking relief and inner peace. In conclusion, an overview of the perspectives of leading psychologists and researchers suggests that helplessness, distress, uncertainty about the future, lack of control over one's environment, anxiety, and fear are among the key psychological reasons that drive individuals toward religious belief and behavior.

Keywords: Psychology of religion, religiosity, weakness, helplessness, anxiety.

Giriş

İnsanın doğanın gücü karşısında, hayatının bir bölümünde kendini çaresiz, güçsüz hissettiği anlar olmuştur. Modern zamanla birlikte makineleşme ve teknoloji gelişimi doğanın gücü karşısında insanın lehine olsa da hastalık, doğal afet, ölüm gibi durumlar önceden olduğu gibi bugün de insanın zayıflığını, çaresizliğini ve geçiciliğini ortaya koymada güçlü bir olgu olmaya devam etmektedir. Bununla birlikte insan hem şu an yaşadığı olaylara hem de gelecekte yaşayacağı olaylara anlam atfetmek ve olan veya olacak olan durumları kontrol altında tutmak ister (Heider, 1958). Böyle durumlarda insanların olup biteni anlamlandırmak, teselli bulmak ve manevi güç kazanmak için bir dine inanmaya, yüce bir güce sığınmaya ve kutsala yönelmeye güdülendiği söylenebilir. Bu eğilimlerin insanları hayat ve ölüm gibi temel konulardan günlük hayattaki davranışlara kadar geniş bir yelpazede anlam sistemleri sunan dinlere inanmaya yönelttiği ifade edilebilir (Vergote, 1966; Argyle, 1978; Jung, 1991; Jung, 1999; Freud, 2012; Freud, 2016; Peker, 2000; Akgül, 2004; Yapıcı ve Kayıklık, 2005; Ayten, 2012; Hume, 1995; Vergote, 1999; Pargament, 1997; Pargament, 2003; Yavuz, 2003; Yapıcı, 2007).

Literatür incelendiğinde Argyle (1978) *Dinin Yedi Psikolojik Temeli* adlı çalışmasında “sıkıntı ve endişeler”, Hume (1995) *Din Üstüne* adlı eserinde “geleceğe ilişkin kaygı ve korkular”, Peker (2000) *Din Psikolojisi* kitabında “güçsüzlük ve çaresizlik”, Kayıklık (2002) *Bireysel Dindarlığın Kaynakları* ve Ericek (2023) *Geleceğe İlişkin Kaygıların Dindarlık Yönelimi ile İlişkisi* adlı çalışmaları konu ile ilgili araştırma metinleri arasında olduğu görülmektedir. Bu çalışmada ise insanın içinde bulunduğu zayıf ve güçsüzlük durumları ile geleceğe ilişkin kaygı ve endişelerinin onu inanmaya sevk ettiği tezi psikoloji alan yazını çerçevesinde incelenecektir. Dindarlığın kaynaklarından sayılan bu sebepler hakkında alan yazında bulunan görüşlerin bir araya getirilmesi amaçlanmaktadır.

1. Güçsüzlük ve Çaresizliğin Dindarlıkla İlişkisi

İnsan doğumundan ölümüne kadar birçok canlıya göre daha fazla fizyolojik ve duygusal desteğe ihtiyaç duyar. Canlıların bazıları doğar doğmaz yürümeye başlar, bazıları yüzmeye başlar, bazıları hemen anne sütüne içgüdüleriyle ulaşabilir. Gerçekten de bir insan fetüsünün, örneğin bir şempanze yenidoğanına benzer bir nörolojik ve bilişsel gelişim aşamasında doğması için, normalde dokuz ay olan gebelik süresi yerine 18 ila 21 ay geçmesi gerekir (Wong, 2012, s. 28). İnsan dünyaya geldiğinde diğer canlılara göre hayatta kalma yetileri bakımından zayıf olduğundan; onu besleyecek, ona sevgi gösterecek, ana rahminin dışında bulunan dünyanın güvenli bir yer olduğunu hissettirecek koruyucu bir varlığa ihtiyaç duyar. Bu kişi de genellikle onu dünyaya getiren annesidir. Bu konuda Bowlby'nin ileri sürdüğü *Bağlanma Teorisi*'nin ana noktası,

annenin bebeğine dış dünyayı keşfederken güvenli bir alan sunmasıdır; böylece bebek ihtiyacı olduğunda bu güvenilir ortama geri dönebilir. Bowlby, anne ile çocuk arasında güvenli bir bağın kurulmasının, çocuğa sağlıklı bir psikolojik gelişim için önemli bir zemin sağladığını belirtmektedir (Bowlby, 2012; Holmes, 2014). Harlow, bir bebeğin gelişiminde açlık ve susuzluk gibi temel ihtiyaçları karşılayan anne figürünün, anne ve çocuk arasında bir bağ oluşturduğunu öne sürmektedir. 1958 yılında Harlow ve öğrencileri, maymunlar üzerinde gerçekleştirdikleri deneylerde anne yoksunluğunu incelemişlerdir. Harlow'a göre, anne ve çocuk arasındaki karşılıklı sevgi bağı, ilerleyen yaşamda diğer insanlarla kurulan ilişkilerde güven duygusunu besleyerek en büyük katkıyı sağlar (Harlow ve Zimmermann, 1959; Karen, 1990; Holmes, 2014). Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı* diye isimlendirdiği dönemlerden ilki olan *Temel Güvene Karşı Güvensizlik*'te bebeğin kendisine ve çevresine karşı güven geliştirip geliştirmeyeceğinin belirlendiğini ifade etmektedir. Annenin çevrede bulunup ihtiyaçlarını karşılaması bebekte güven duygusu oluşturur. Bebeğin ihtiyaçlarının sürekli karşılanacağına hissetmesi, anneye olan güveni dolayısıyla yaşama olan güveni geliştirir (Erikson, 1984, s. 39; Geçtan, 2020). Anne bir yandan bebeğin beslenme ihtiyacını karşılar, bir yandan da onun daha önceki bulunduğu alana ev sahipliği yapmasından dolayı; kokusu, sıcaklığı ve dokunması aracılığıyla dış dünyaya alışmasına destek olmaktadır.

İlk altı ayın sonlarına doğru bebek, ayrışma/bireyleşme aşamasıyla annesinin içsel bir imgesini yaratarak ondan bağımsız bir şekilde davranmaya, kendi bireysel benliğini oluşturmaya başlar (Mahler, 2020). Bu bağlamda Lacan'ın '*ayna evresi*' olarak adlandırdığı kendilerini ve dolayısıyla benliklerini ilk kez ayna ile karşılaştıkları zaman fark ederler. Aynadaki imgeyle olan özdeşleşme aracılığıyla çocuk kendisini diğer insanlara benzer ya da onlardan farklı olarak konumlandırır. Çocuk için artık kendisini annesinin uzantısı ya da annesini kendisinin uzantısı olarak görmediği yeni bir dönem başlamıştır (Evans, 1996). İlk zamanlarını genellikle anne desteğiyle geçiren insanoğlu sonraki zamanlarda da çeşitli sıkıntı ve çaresizliklerle baş başa kalır. İleriki dönemlerde yaşamın getirdiği zorlukların daha çok farkında olan birey, anne-babanın onu koruması için yetersiz kaldığı durumlarda onu koruyacak kollayacak varlıklara ihtiyaç duyar. Bu ihtiyacını yüce bir güce inanarak, onun korumasına sığınarak ya da dindar bir tutuma sahip olarak gidermeye çalışır (Vergote, 1966; Argyle, 1978; Jung, 1991; Jung, 1999; Freud, 2012; Freud, 2016). Dinin, insanların sıkıntılı zamanlarında onlara bir teselli aracı olarak destek görevi gördüğünü ve bu yönü sebebiyle insanları bir inancın müntesibi olmaya sevk ettiği söylenebilir (Hume, 1995; Vergote, 1999; Pargament, 1997; Pargament, 2003; Yavuz, 2003; Yapıcı, 2007).

İlahi metinlere göz attığımızda insanın kendi gücünü aşan durumlara örnek olarak Kur'an-ı Kerim'de şu ifadeleri görmekteyiz: *"Sizi karada ve denizde yürüten O'dur. Gemide olduğunuz zamanı (düşünün); Gemiler, içinde bulunanları hoş bir rüzgârla alıp götürdüğü ve (yolcular) bununla sevindikleri sırada, birden gemiye, şiddetli bir kasırga gelip de, her yerden gelen dalgalar*

onları sardığı ve artık kendilerinin tamamen kuşatıldıklarını sandıkları zaman, dini yalnız Allah'a hâlis kılarak O'na şöyle yalvarmaya başlarlar: Ant olsun, eğer bizi bundan kurtarırsan, şükredenlerden olacağız” (Kur'an-ı Kerim, 10/22). Burada insanı darlıktan açıkça Allah'ın kurtardığı belirtiliyor. İncil'de ise *“Tüm endişelerinizi Tanrı ile boşaltın, çünkü O sizinle ilgilenir”* (Petrus:1). *“Rab o büyük ve korkunç çölde, zehirli yılanlarla, akreplerle dolu o kurak, susuz toprakta sizi yürüttü. Size sert kayadan su çıkardı”* (Yasa'nın Tekrarı:10). Buradan hareketle insanı içine düştüğü zor durumdan kurtaranın Tanrı olduğu açıkça söylenebilir.

Psikanalizin öncüsü Freud'a göre dini tutumun kökenleri net hatlarla çocuklukta yaşanan çaresizliğe kadar izlenebilir. Çocuğun açlığını gideren ve onu dış dünyanın belirsiz tehlikelerinden koruyan - bu, anksiyeteye karşı ilk savunma işlevini üstlenir - anne, onun ilk sevgi kaynağı haline gelir. Bu koruyucu işlev nedeniyle, annenin yerini çocukluğun geri kalan sürecinde koruyucu ve daha güçlü bir profil olan baba alır. Bu gelişim döneminde insanın çaresizliğini katlanılabilir hale getirme ihtiyacından kaynaklanan ve çocukluğunun çaresizlik anılarına karşı onu teskin eden ve destekleyen bir düşünceler sistemi birey tarafından inşa edilir. Bu düşüncelere sahip olmanın hem doğanın ve kaderin tehlikelerine karşı hem de insan toplumunun oluşturduğu tehditlere karşı çift yönlü koruma sağladığı açıktır (Freud, 2012, s. 22-25; Freud, 2016).

İnsanın deprem, sel, fırtına, bulaşıcı hastalıklar gibi doğanın meydana getirdiği felaketler karşısında aciz kalması, onun çocukluk dönemindeki ürkütücü çaresizlik hissiyle ilgili, babanın şefkat yoluyla sağlayacağı bir korunma arzusunu doğurmuştur. Bu çaresizliğin ömür boyu süreceği gerçeğinin kavranması insanı çok daha güçlendirilmiş bir babanın -Tanrının- varlığına tutunmaya sevk etmiştir. Gelişmekte olan birey, sonsuza dek bir çocuk olarak kalamayacağını ve yabancı üstün güçlere karşı savunmasız kalmanın dayanılmaz olduğunu gördükçe, bu güçlere babasının özelliklerini yansıtır. Kendisi için endişe ettiği ve yatıştırmaya çalıştığı bu durumla ilgili kendi güvenliğini kazanmak için Tanrıya sığınır. Bu ve buna benzer sebeplerden dolayı hayatın tehditlerine karşı dini inançlar, insanın korkularını hafifletmektedir. Nitekim çaresizliği devam ettiği sürece insan babaya da Tanrıya da ihtiyaç duymaya devam edecektir (Freud, 2012, s. 22-25; Freud, 2016). Böylelikle doğanın getirebileceği felaketleri engelleme ve kaderin kaçınılmaz gerçekleriyle özellikle ölümle insanı uzlaştırma; acı, keder ve sıkıntı gibi kayıpların telafisi olarak ahiret yaşamında mükâfatlandırılma biçiminde psikolojik bir tatmin sunan aşkın varlıklar, işlevsel olarak hala görevlerini sürdürmektedirler (Freud, 2012; s. 196-197).

Dinin kökenlerini insanların atasından devraldığı kolektif bilinçdışında bulunan arketiplere bağlayan Jung'a göre insanlar sorunlarına çözüm ararken son çare olarak hayatlarına dini bir perspektif kazandırma yoluna gitmişlerdir. Jung bireysel gözlemlerine dayanarak dinin insanların huzursuzluklarından kurtulmalarının bir yolu olduğunu belirtmektedir. Ona göre dinin yokluğu bireyde ruhsal rahatsızlıklara sebep olmaktadır (Jung, 1991, s. 264). Bu çerçevede Jung,

dinlerin hem insanları motive etme hem de zor zamanlarında onlara destek olma açısından psikoterapi sistemlerinin en gelişmiş olduğu ileri sürmektedir (Jung, 1982, 210). Son tahlilde birey dışsal etkenlerin yıkıcı etkisini hafifletebilen bir manevi ilkeye sahip olmadan varoluşunu, ruhsal ve ahlaki bağımsızlığını temellendirmek için geçerli bir sebep bulamaz. Tanrı ile bağlantı kurmayan bir kişi dünyanın fiziksel ve ahlaki kışkırtmalarına kendi imkânlarıyla karşı duramaz. Bu nedenle inançlar insanın sıkıntılı zamanlarında müntesipler için bir 'sığınma kapısı'¹ işlevi üstlenmektedir (Jung, 1999, s. 61; Ayten, 2012, s. 80).

Vergote, *Psychologie Religieuse* adlı eserinde bireysel dindarlığın motivasyonlarından biri olarak gördüğü *hayal kırıklıkları ve engellemeler karşısında bir çözüm yolu olarak din* başlığında bazı alanlarda yeterince yetkin olmayan bir bireyin çeşitli felaket ve sıkıntılarla karşılaştığında doğaüstü ilahi bir varlığa ve onun yardımına ihtiyaç duyabildiğini belirtmektedir. Vergote, gerçekleştirilen çeşitli ampirik araştırmalar sonucu elde edilen veriler doğrultusunda zor durumda olan kişilerin -huzur ve güvenlik arayışında oldukları için- bir inanca sahip olup ona bağlanmakla güven hissi elde ettiğini belirtmektedir (Vergote, 1966; Yapıcı & Kayıklık, 2005, 179). Benzer şekilde Hood ve arkadaşları bir bireyin karşılaştığı zorlukları kontrol etme yeteneğinden yoksun olması ya da mevcut zorluklar hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması durumunun dine yönelişin temel nedenlerinden biri olduğunu ifade etmektedir (Hood vd., 2009, s. 48). Ayrıca yaşanan sıkıntılara karşı adeta bir rahatlama aracı olan din, kişinin zorluklarla başa çıkmasına da destek sağlamaktadır (Akgül, 2004, s. 22).

Argyle, *Dinin Yedi Psikolojik Temeli* adlı çalışmasında bazı inançların kaygı ve sıkıntıyı ortadan kaldırma potansiyeline sahip olduğunu belirtmektedir. Kaygı ve stres kaynaklı durumlar bu meselelerle ilgili bazı inançların benimsenmesi sayesinde daha kolay bir şekilde tolere edilebilmektedir. Örneğin ahiret inancı ölümle ilgili endişeleri azaltabilir. Bu durum dini inançların gelişimi ve dindarlığı besleyen önemli etkenler arasında yer almaktadır (Argyle, 1978). Peker, bireysel dindarlığın kaynaklarından biri olarak gördüğü güçsüzlük ve çaresizlik durumu için, güçsüzlük ve çaresizlik duyguları içinde kıvranan insan kendini koruyacak ve emniyette tutacak bir varlık arama gereksinimi duyar. O, bu arayışın insanı Allah'a ve dine götürebileceğini ifade etmektedir (Peker, 2000). Sonuç olarak çaresizliğin, sıkıntıların insanı dinî inanç ve davranışa yönelten sebeplerden biri olduğu ifade edilebilir.

2. Geleceğe İlişkin Kaygılar ile Dindarlık İlişkisi

*Kaybolan Yusuf döner Kenan'a bir gün; gam yeme / Gör şu mahzun ev olur tekrar gülistan;
gam yeme / Ey gönül, işler düzensizlikten elbet kurtulur / Dertliler kalmaz perişan böyle her an; gam*

¹ Sohrab Sepehri'nin "Suyun Ayak Sesi" ve Kayser Eminpûr'un "Önceleri" şiirlerinde bu duygunun şiir imgelerine nasıl dönüştüğünü görmek mümkündür (Sepehri, 1994; Balci, 2021).

yeme / Sel götürmüş yıkılmış varlığın mahveylemiş / Nuh eğer kaptansa, korkma olsa tufan; gam yeme... / Hafız Şirazi²

İlahi dinler tarafından insanlığın atası kabul edilen Âdem ve Havva'dan bu yana insanın, "Kimim ben?" sorusunu takip eden ikinci sorusunun "Ne olacağım ben?" sorusu olduğunu söyleyebiliriz. Elbette geçen zaman zarfında insanın yaşam şartları açısından çok şey değişmesine rağmen ontolojik ve eskatolojik temelde sorular hala güncelliğini korumaktadır. Dinler bu soruların cevaplanmasında her zaman hazırlıklı olarak insanların başvurduğu kaynakların başında gelmektedir. Bu durumun da insanları dine, inanca ve kutsala sevk eden unsurlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Yine insanın doğumundan ölümüne kadar geleceğine ilişkin merak ettiği, kaygılandığı ve bu merak ile kaygısını çeşitli şekillerde uyumsamaya, rasyonalize etmeye çalıştığını ifade edebiliriz. Bunu yaparken de insan hayatta karşılaşılabileceğimiz durumlara bir açıklama sunan anlam sistemleri olarak dinlere sıkça başvurma ihtiyacı hissedebilmektedir. İnsanlar hastalık, ölüm gibi zor zamanlarında teselli bulmak ve psikolojik destek sağlamak amacıyla inançlarına başvurabilmektedir. İlk insan topluluklarının yaşadığı dönemden günümüz modern döneme kadar insanların sahip olduğu inançların gelecek kaygısı ile ilgili her zaman onu koruyup kollayacak aşkın bir Tanrı inancı ve hayatın öldükten sonra da devam edeceği ahiret inancı gibi birçok yatıştırma özelliği olduğunu belirtmemiz gerekir (Vergote, 1966; Argyle, 1978; Jung, 1991; Jung, 1999; Freud, 2012; Freud, 2016).

Psikoloji literatüründe sıkça karşılaştığımız kaygı, bireyin şu anki hali ve gelecekteki gelişimi hakkında belirsizlik içeren; belki de hiç yaşanmayacak olan öznel bir durumla ilgili hissettiği korku ve huzursuzluk durumu olarak ifade edilmektedir. Bireyler kendilerine zarar verebilecek olayları inkâr eder, reddeder veya göz ardı eder; içsel ve dışsal bağlantılarını kesmeyi sağlayan savunma mekanizmalarına yönelirler. Aksi halde bastırılan ve bilinçdışına itilmiş bu durumlar, çözilememiş sorunlar nedeniyle bireyin sıradan durumlarda bile huzursuz, kaygılı ve endişeli hissetmesine neden olur (Şahin, 1985; Erskine, 2015; Kring ve Johnson, 2015). Freud, *Ketlemeler, Semptom ve Kaygı* adlı eserinde iki farklı kaygı türünden söz ederek, gerçekçi kaygının belirli bir tehlikeye duyulan endişe olduğunu vurgular. Diğer yandan, nevrotik kaygı bilinmeyen tehditlere yöneliktir (Freud, 2019; Hekimoğlu & Bilik, 2020). Freud, kaygıyı bedensel nedenlerle ilişkili bir duygulanım olarak tanımlamaktadır (Hendrickx, 2017). Lacan, Freud'un kaygıyı fizyolojik unsurlarla ilişkilendirmesi konusunda aynı görüşte olmasa da, kaygının bir duygulanım olduğunu kabul eder. Lacan'a göre kaygı, tek gerçek duygulanım olması bakımından özneyi şüphenin ötesinde yanıltmayacak olan yegâne duygulanım durumudur (Lacan, 2014).

²Şiirin tamamı ve geniş bilgi için; Kanar, Mehmet, Hafız Divan'ı Üzerinde Yeni Bir Çeviri Çalışması Hafız'ın Şiirlerinin Farsça Öğretimine Katkısı Üzerine Denemeler'e (Şarkiyat Mecmuası (2011): 133-166) bakabilirsiniz.

Kierkegaard kaygıyı "ölüme kadar süren bir hastalık" olarak nitelendirip, "insanın benliğini kaybetmesi" biçiminde yorumlar. Anlam İstemi teorisini geliştiren Frankl ise Logoterapi yaklaşımında kaygıyı yaşam ve ölüm korkusu olarak tanımlamıştır (akt., Şahin, 2019, s. 121). Rogers'a (2003) göre kaygıyı, kökeni belirsiz bir gerilim ve huzursuzluk hali olduğunu söylemektedir. Yine kaygının geleceğe dair endişe ve gerginlik durumu olduğunu belirtmektedir. Bilinmeyen ve anlaşılmayan bir tehlikeyi bekleme durumu da bireyde kaygı duygusu olarak huzursuzluk ve gerilim meydana getirmektedir (Le Gall, 2006, s. 7; Göka, 1999, s. 173; Kaya ve Varol, 2004, s. 31; Yapıcı, 2007, s. 106; Kartopu, 2013). Schultz ve Schultz ise kaygıyı insan davranışında bir gerilim yaratarak bireyi bu gerilim durumunu azaltma isteğiyle harekete geçiren bir güç olarak ifade etmektedir (Schultz ve Schultz, 2007, s. 612). Sonuç olarak kaygı en genel anlamıyla tehlike veya kötü bir durum korkusunun yarattığı sıkıntı veya huzursuzluk hali olarak ifade edilebilir (Budak, 2000, s. 17).

Kur'anı Kerim insanı tasa, endişe ve korkundan çıkarıp emin ve güven ortamına getirenin Allah olduğunu şu şekilde açıklıyor. *O vakti hatırlayın ki siz yeryüzünde güçsüz ve zayıf idiniz. İnsanların sizi kapıp götürmesinden korkuyordunuz. Derken Allah sizi barındırdı, yardımıyla destekledi ve sizi temiz şeylerden rızıklandırdı ki şükredesiniz* (Enfal:26). *Allah içinizden iman edip de salih ameller işleyenlere kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaatte bulunmuştur* (Nur: 55). *(Firavun'un imana yanaşmaması üzerine) Mûsâ'ya: "Kullarımı (İsrailoğullarını) geceleyin (Mısır'dan) yürütüp çıkar. Yakalanmaktan korkmaksızın, endişe etmeksizin onlara denizde kuru bir yol aç" diye vahyettik* (Taha: 77). Bahse konu ayetlerde inananların kaygı ve tasa etmesine gerek olmadığı, onları koruyup kollayan bir yüce gücün olduğu açıkça ifade edilmektedir.

Tanrıya yönelen insanların güvende ve kaygısız olacağı İncil'de şu sözlerle anlatılıyor: Egemen Rab İsrail'in Kutsalı şöyle diyor: *"Bana dönün, huzur bulun, kurtulursunuz. Kaygılanmayın, bana güvenin, güçlü olursunuz"* (Yeşaya: 30). Bununla ilişkili olarak Kierkegaard, İsa peygamberin ölüm karşısında duyduğu kaygı ile Luther'in ölüm karşısında hissettiği duyguları şu sözlerle ifade ediyor: İsa'nın ölümden duyduğu kaygıya ilişkin Yahuda'ya söyledikleri ancak bu anlam göz önüne alındığında kavranabilir: *Ne yapacaksan, elini çabuk tut*. Vaaz ettiğinde Luther'i kaygıya sevk eden şu söz bile ıstırapı en derin haliyle anlatmaz: *Tanrım, Tanrım, beni neden terk ettin?*³ Çünkü bu durum, İsa'nın kendisini içinde bulduğu koşulu imler. Yahuda'ya söylediği ise var olmayan bir koşula ilişkindir (Kierkegaard, 2009, s. 210). Buradan hareketle bir taraftan insanın içinde

³Farklı söyleyiş tarzları olsa da ; **"Elohi, Elohi, lema şevaktani"** olarak ifade edilen ibarenin, İsa Mesih'in çarmıha gerilirken söylediği son sözler olduğu rivayet edilir. (Markos 15:34)

bulunduğu kaygılı durumun onu ne kadar rahatsız ettiği anlatılırken diğer taraftan Tanrının insanları sözleriyle teskin ettiği söylenebilir.

Mutasavvıf Mevlana'ya göre insanın kaygısı, endişesi, mutsuzluğu bir ömür boyu devam eder. Ona göre ney insan ruhunun metaforudur. Neyin kamışın dalından kesilip bir müzik aletine dönüşmesi ayrılığın başlangıcı olarak ifade edilir. Neyden çıkan ses ise bu tasanın ve hüznün dışı vurumudur. Nitekim ney, ayrılık acısıyla inler ve evini, yurdunu özler; Sevgili'ye kavuşmak için gün sayar. Ona göre insan ruhu hep bir özleyiş ve bir ayrılık duygusu içindedir. Bu hisler Rumi'nin dizelerine de şu şekilde yansımıştır (Rumi, 2012). *Dinle ney'den duy neler söyler sana / Sızlanır hep ayrılıklardan yana / Her kim aslından uzak düşsün: Arar / "Asl"a dönmek için bir uygun gün arar.*⁴

Kaygı ile ilgili çalışma yapan teorisyenlerin görüşlerine baktığımızda Freud, nesnel kaygıyı dışsal tehditlerden beklenen zararlar karşısında gelişen karmaşık bir duygusal tepki biçimi olduğunu söylemektedir. O, nesnel kaygıyı korku ile eşdeğer bir terim olarak kullanmıştır. Freud bilinçli tehdit algısının bu tehditlerden kaçınma kaygısını ortaya çıkardığını (dış tehdit, tehdit algısı, nesnel kaygı) vurgular (Spielberger, 1966). Kaygının psikanaliz teorisinin ayrılmaz bir parçası olması Freud'un psikolojik ve duygusal bozuklukları anlamada kaygıya önemli bir sorun olarak dikkat çekmesindendir. Freud kaygının kaynakları arasında bilinçaltındaki çatışmalar ve engelleri, süper egonun cezalandırma eğilimlerini, fiziksel zarar görme tehlikesini ve toplumsal çevreden gelen tehditleri belirtmektedir. Kaygının id'deki doyum bekleyen dürtülerin egoya yaptığı uyarı sonucunda ortaya çıkmakta olduğunu savunan Freud, kaygının benliğin savunma mekanizmaları yoluyla ortadan kaldırılmaya çalışıldığını ileri sürmektedir. Ancak bastırma savunma mekanizması yetersiz kaldığında, benliğin bütünlüğünü koruma amacıyla yer değiştirme, yalıtma, yapıp bozma gibi diğer savunma mekanizmaları devreye girer. Böylece bireyin uyguladığı savunma mekanizmalarının türüne bağlı olarak farklı kaygı bozuklukları meydana gelir (Freud, 1992, s. 16-20; Gençtan, 2020, s. 71; Cüceloğlu, 2004, s. 301-303).

Bireydeki kaygı yoğunluğu mantıkdışı bir nitelik alırsa normal bir kişinin duyduğu kaygı, gerçekçi kaygıdır. Dış dünyadaki somut durumlarla ilgili olan bu his, korku ile eş anlamlıdır. Gerçekçi kaygı mantıklı ve anlaşılır olması sayesinde nevrotik kaygıdan ayrılır. Freud bireyin kendi vicdanından (süper ego) korkusunu ahlaki kaygı olarak tanımlar. Süper egosu gelişmiş birey ahlaka ve kurallara aykırı bir eylemde bulunduğu ya da böyle bir eylem planladığında suçluluk hisseder. Ahlaki kaygının da gerçekleri yansıtan bir temeli vardır. Birey geçmişte ahlak kurallarını ihlal etmesi sebebiyle cezalandırıldığından daha sonra aynı durumu tekrar yaşaması halinde cezaya uğrayabilme ihtimalinden dolayı endişe duyar (Freud, 1992, s. 16-20; Kartopu, 2013). Freud sonraki eserlerinde kaygının evrimsel olarak belirlenen iki aşaması olduğunu öne sürmüştür. Bunlar birincil kaygı ve sonradan gelişen kaygılardır. Birincil kaygının ilk örneği

⁴Bkz. Mevlana Celaleddin-i Rumi, Rubailer, Çev. Mehmet Nuri Gençosmanoğlu, Ataç Yayınları:2012.

doğum olayıdır. İnsan yavrusu, doğum öncesi çevresini saran, ses geçirmeyen, karanlık ortamdan ayrılarak aniden yeni bir çevreyle karşılaşır. Yeni ortamda ışık, gürültü ve sıcaklık değişimleri gibi pek çok uyarıcı vardır. Çocuk egemen olabileceğinden çok daha fazla uyarana maruz kaldığı için biyolojik yetersizliği nedeniyle acılı bir durum ve aşırı bir gerilim yaşar (Rank, 2020; Kartopu, 2020).

Psikanaliz okulunun önemli isimlerinden Jung, kaygıyı insanın bilinçdışında yer alan ve gölge olarak adlandırdığı bireysel deneyimlerin yaşamak istediği fakat gerçekleştiremediği duygular ile bu engelleri aşarak bireyselleşme sürecine girememenin neden olduğu sıkıntılardan kaynaklanan iki farklı sebepten doğduğunu ifade etmektedir (Jung, 1962; Geçtan, 2020, s. 171-172). Kaygı ile ilgili görüşleri dikkate alınması gereken bir diğer psikolog ise Otto Rank'tır. Rank her türlü kaygıyla nevrozun köklerini doğum travmalarına dayandırmaktadır. Ana rahminde tüm ihtiyaçların karşılandığı güvenli bir dönemin ardından, ani bir şekilde çaba ve enerji gerektiren doğum sonrası koşullara geçişin çocukta meydana getirdiği durumu doğum travması olarak tanımlar. Onun görüşüne göre insanın doğum anında deneyimlediği "anneden ayrılma" travması gelecekteki tüm ayrılma deneyimlerinde tekrar eder ve kaygının temel evrensel kaynağını oluşturur (Rank, 2020; Geçtan, 1993; Kartopu, 2020).

Mahler, *İnsan Yavrusunun Psikolojik Doğumu* adlı eserinde biyolojik doğum ile psikolojik doğumun aynı anda gerçekleşmediğini belirterek bireyin kaygı durumunun çocukluk döneminde yavaş yavaş kendi sınırlarını ve çaresizliğini anlaması ile ortaya çıktığını dile getirir. Ona göre biyolojik doğum dramatik, gözlemlenebilir ve sınırları kesin bir olaydır; oysa psikolojik doğum yavaş bir şekilde gelişen duygusal bir süreçtir. Mahler bireyin psikolojik doğumunu özellikle bebeğin kendi bedensel deneyimlerinin ve deneyimlediği dünyanın başlıca temsilcisi olan birincil sevgi nesnesi açısından bir gerçeklik dünyasından ayrı ve onunla ilişki kurma duygusunun inşa edilme süreci olarak tanımlamaktadır. Tüm ruhsal süreçler gibi bu süreçler de yaşam boyunca yankı bulmaya devam eder (Mahler, 2020, s. 25-28).

Vergote, *Psychologie Religieuse* adlı eserinde bireysel inancın kaynaklarından biri olarak değerlendirilen kaygı ve dinsel güvenlik konusunu ele alırken; kaygının insanı psikolojik olarak çökerten bir durum olduğunu belirtmektedir. Ona göre ölüm korkusu çeşitli felaketler ve hastalıklar bireyin güven duygusunu sarsmakta ve onun bu tür kaygılarla başa çıkması kolay olmamaktadır. Kontrol edilemeyen bu kaygılar insanın içsel dünyasında bir çöküş yaratabilir. İşte böyle zamanlarda din, birey için güvenilecek ve sığınılacak bir alan haline gelir. Bu nedenle farklı kaygılar bireysel dindarlığın kaynağı olarak kabul edilebilir (Vergote, 1966, s. 107-145). Bireyi inanmaya yönlendiren faktörler, Vergote'un kendi ifadeleriyle şöyle özetlenebilir: "İnsanın zayıflığının ve arzularının alanı, toplum için gerekli olan ahlakın alanı ve dünyanın bir bütün olarak görüntüsü içinde güven arayan aklın alanı" (Vergote, 1966, s. 46). Bununla anlaşılabilir

insanın zayıflığı, arzuları, toplumsal düzen isteği ve dünyada güvenlik arayışı onu dine ve inanmaya yönlendirmektedir. Vergote ölümünden sonra yeni bir yaşamın olacağına dair inancın ölüm korkusuyla başa çıkma imkânı sağladığını ve dolayısıyla ahiret inancının ruh sağlığının korunmasına katkı sağladığı görüşündedir (Vergote, 1999, s. 3).

Hume, *Din Üstüne* adlı önemli eserinde, insanların dini inançlarının onların geleceğe dair "endişeli korkular"ından doğduğunu savunur. Hume'a göre birey inançlarını korkusunun niteliğine göre şekillendirir. Çünkü temel korkular kötü niyetli ve korkunç bir ilahi varlığa insanı yöneltirken; teslimiyet eğilimi yüce ve kutsal bir varlığa inanmaya sevk eder (Hume, 1995, s. 86-87). Horney ise *Çağımızın Nevrotik Kişiliği* adlı eserinde, insanın kaygıları ve bunlara karşı geliştirdiği savunmalar tüm nevrotik durumların ana nedeni olarak açıklamaktadır. Bu nedenle o, insanı nevrotik bir ruh haline sokan ve bu durumu sürdürmeyi sağlayan temel gücün kaygı olduğunu söylemektedir (Horney, 1998, s. 19). Maslow'un 1943 yılında kaleme aldığı *İnsan Motivasyonuna Yönelik Bir Teori* adlı eserinde tanımladığı *İhtiyaçlar Hiyerarşisi* teorisine göre insanın gereksinimleri belirli bir hiyerarşik düzen içerisinde ortaya çıkmaktadır. Bu hiyerarşinin ikinci aşamasında dışsal tehlikelerden korunma görevi gören Güvenlik İhtiyacı bulunmaktadır. Bu ihtiyaç korunma, barınma, kurallara ve yasalara uyma gibi gereksinimlere bağlıdır. Bu ihtiyacı karşılamaya çalışan bir bireyde, korku ve kaygı duyguları azalma eğilimi göstermektedir. Genel olarak insan tehlikelere karşı her daim kendini koruma altına almış ve sahip olduğu şeyleri koruma motivasyonu ile hareket etmiştir (Maslow, 1943).

Kaygının temel sebeplerinden birisi olarak kabul edilen güvensizlik duygusunun inanç ile telafi edilebileceğini söylemek mümkündür. Zira Vergote'un (1999, s. 142-143) vurguladığı üzere, din insanlarda güven hissi oluşturur; bu durum da zorlu zamanlarda dine başvurma ve dindarlık arayışını besler, insanın huzurlu ve emin olma arzusunu destekler. Ayrıca Lenes'i takip ederek şunu söyleyebiliriz ki insanların algılarını yönlendirme ve yaşam koşullarını kabullenme yeteneğine sahip potansiyel bir güç olan din, kaygı ve suçluluk gibi olumsuz duygulara karşı bireyde bir teselli ve yatıştırma aracı olarak işlev görür (akt. Yapıcı, 2007, s. 115-116).

Dindarlık ve kaygı arasındaki ters orantılı ilişki genellikle iki neden ile açıklanmaktadır: Din bireye manevi bir destek sunar ve inanç kişiye güven veren bir rol üstlenir. Pargament'in terimleriyle ifade edecek olursak birey yaşadığı zorluklarla başa çıkmaya çalışırken Tanrı'yla işbirliği içinde olumlu bir dini başa çıkma stratejisi benimsediğinde, bu durum onun ruh sağlığı üzerinde olumlu bir etki yapmaktadır (Pargament, 1997; Pargament, 2003). İnanan bir kişi, yalnız olmadığını ve Tanrı'nın kendisiyle birlikte olduğunu hissetmeye başladığında içten içe kendisine sıkıntı veren endişelerin, korkuların ve kaygıların üstesinden gelebilir (Yavuz, 2003). Mevcut veriler ışığında genel bir sonuç çıkaracak olursak dindarlığın kaygıyı azaltmada yararlı olduğu söylenebilir (Yapıcı, 2007, s. 111).

Tüm inanç sistemleri Tanrı'ya ve kader anlayışına olan bağlılık sayesinde karşılaşılabilecek en kötü tecrübelerin bile bir anlam taşıdığına dair bir öğreti sunarak bireyi sadece teselli etmiyor, aynı zamanda kişinin umutsuzluğa kapılmasını engellemektedir. Dini inanç sistemleri, müntesiplerine sağladıkları perspektifle olumsuzlukları olumlu bir şekilde değerlendirmelerine yardımcı olmaktadır. Korku ve kaygıyla yüzleşmekten kaçınmak yerine bu duygularla bilişsel olarak başa çıkmalarında ve onlara anlam katmalarına destek olarak psikolojik sağlıklarını korumalarına katkıda bulunmaktadır (Pargament, 2003, s. 207-208; Yapıcı, 2003, s. 126-127). Bahse konu olan alan yazındaki görüşlerden hareketle geleceğe yönelik belirsizliğin, çevreyi kontrol edememenin, kaygı ve korkuların insanı dinî inanç ve davranışa yönelten sebepler arasında olduğu ifade edilebilir.

Sonuç

Dindarlığın psikolojik kaynaklarından güçsüzlük ve çaresizlik konusunda psikolog ve araştırmacılarının görüşlerine genel olarak bakıldığında, çaresizlik ve sıkıntıların insanı dinî inanç ve davranışa yönelttikleri ifade edilmektedir. Bu görüşlere göre insanlar beklenmedik felaketlerle, savaş, hastalık ve ölüm tehlikesiyle karşılaştıklarında yüce bir güce –Tanrıya- sığınmakta, dua ve ibadetler vasıtasıyla yardım istemekte ve bu sıkıntılı durumlardan Tanrının yardımıyla kurtulacağına inanmaktadır. Buradan hareketle insanı, dine, inanmaya ve kutsala sevk eden sebeplerin birinin de insanın yaşadığı çaresizlik ve sıkıntılar olduğu değerlendirilmesi yapılabilir.

Dindarlığın psikolojik kaynaklarından bir diğeri olan geleceğe ilişkin kaygılar konusunda ise ileri sürülen görüşlere göre geleceğe yönelik belirsizlik, çevreyi kontrol edememe, kaygı ve korkuların insanı dindarlığa yönlendiren sebepler arasında olduğu görülmektedir. İnsan doğanın gücü ve geleceğin bilinmezliği karşısında kendini koruyacak ve olacak olanları açıklayacak bir öğretiye ve inanca ihtiyaç hissedebilmektedir. O, bu ihtiyacını çoğu zaman aşkın bir varlığa bağlanarak onun korumasına sığınarak ve gelecekte de onun kendisini koruyacağına dair bir inanca sahip olarak gidermeye çalışır. Din insanın bitmek bilmeyen acılarına ve kaygılarına çeşitli açıklamalar yaparak onun rahatlamasına, iyi olmasına yardımcı olmaktadır. Sonuç olarak doğada kendisini zayıf ve güçsüz hisseden insan bu durumunu dini inanç öğretileri aracılığıyla aşma eğilimi göstermektedir. Bu yönelimin de dini inançların psikolojik kaynakları arasında olduğunu ifade etmek mümkündür.

Kaynakça

- Akgül, M. (2004). *Yaşlılık ve dindarlık, dindarlık, hayattan zevk alma ve mutluluk ilişkisi, Konya Huzurevi örneği*. Dini Araştırmalar 7 (19), 19-56.
- Argyle, M. (1978). *Dinin yedi psikolojik temeli*. (M. Dağ Çev.). Eğitim Hareketleri, (23), 272-273.
- Ayten, A. (2022). *Psikoloji ve din*. İz Yayınları.

- Balcı, M. (2021). *Kayser Emînpûr'un "önceleri/پیش از این ها" şiirinde çocuk ve Allah*. Nüsha , 21(53), 1 - 26. Doi.org/10.32330/nusha.930123
- Bowlby, J. (2012). *Bağlanma*. (T. V. Soylu Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Budak, S. (2000). *Psikoloji sözlüğü*. Bilim ve Sanat Yayınları.
- Cüceloğlu, D. (2004). *İnsan ve davranışı*. Remzi Kitabevi.
- Ericek, Ş. (2023). *Geleceğe ilişkin kaygıların dindarlık yönelimi ile ilişkisi*. Premium E-Journal Of Social Sciences (Pejoss), 7(29), 319-325.
- Erikson, E. H. (1984). *İnsanın sekiz çağı*. (B. Üstün-V. Şar Çev.). Birey Toplum Yayınları.
- Erskine, R. G. (2015). *Relational patterns, therapeutic presence "Concepts and practice of integrative psychotherapy"*. London: Karnac Books Ltd.
- Evans, D. (1996). *An introductory dictionary of Lacanian psychoanalysis*. London: Routledge.
- Freud, S. (1992). *Endişe*. (L. Özcengiz Çev.). Dergah Yayınları.
- Freud, S. (1999). *Totem ve tabu*. (S. Budak Çev.). Öteki Yayınları.
- Freud, S. (2012). *Bir yanılsamanın geleceği*. (H. İlhan Çev.). Alter Yayınları.
- Freud, S. (2016). *Uygarlık, toplum ve din*. (S. Budak Çev.). Öteki Yayınları.
- Freud, S. (2019). *Tutukluk, semptom ve kaygı* (C. Öner Çev.). Oda Yayınları.
- Geçtan, E. (1993). *Psikodinamik psikiyatri ve normal dışı davranışlar*. Remzi Kitabevi.
- Geçtan, E. (2020). *Psikanaliz ve sonrası*. Metis Yayınları.
- Göka, E. (1999). *Hümanistik psikoloji açısından kaygı sorunsalı ve kendini gerçekleştirme kavramı*. Doğu Batı Dergisi, 2 (6).
- Harlow, H. F., ve Zimmermann, R. R. (1959). *Affectional response in the infant monkey: Orphaned baby monkeys develop a strong and persistent attachment to inanimate surrogate mothers*. Science, 130(3373), 421-432.
- Heider, F. (1958). *Psychology of interpersonal relations*. New York: Wiley.
- Hekimoğlu, E. C., & Bilik, M. Z. (2020). *Freud'dan Lacan'a Kaygı*. Ayna Klinik Psikoloji Dergisi, 7(3), 336-367. <https://doi.org/10.31682/ayna.761464>
- Hendrickx, D. (2017). *Freud and Lacan on fetishism and masochism/sadism as paradigms of perversion*. [Unpublished doctoral dissertation]. Ghent University, Netherlands. Erişim adresi: <https://biblio.ugent.be/publication/8532234/file/8532235.pdf>
- Holmes, J. (2014). *John Bowlby and attachment theory*. Routledge.

- Hood Jr, R. W., Hill, P. C., & Spilka, B. (2009). *The psychology of religion: An empirical approach*. New York: Guilford Press.
- Horney, K. (1998). *Çağımızın nevrotik kişiliği*. (S. Budak Çev.). Öteki Yayınları.
- Hökelekli, H. (2010). *Din psikolojisi*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Hume, D. (1995). *Din üstüne*. (M. Tunçay Çev.). İmge Kitabevi.
- Jung, C. G. (1962). *Collected works*. Princeton University.
- Jung, C. G. (1982). *Analitik psikolojinin temel ilkeleri*. Bozak Yayınları.
- Jung, C. G. (1991). *Modern man in search of Soul*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Jung, C. G. (1999). *Keşfedilmemiş benlik*. İlhan Yayınları.
- Jung, C. G. (2010). *Psikoloji ve din*. (R. Karabey Çev.). Okyanus Yayınları.
- Kanar, M. (2011). *Hafız Divan'ı üzerinde yeni bir çeviri çalışması Hafız'ın şiirlerinin Farsça öğretimine katkısı üzerine denemeler*. Şarkiyat Mecmuası (17), 133-166.
- Karen, R. (1990). *Becoming attached*. The Atlantic Monthly, 265(2), 35-70.
- Kartopu, S. (2013). *Kaygının kader algıları ile ilişkisi: Kahramanmaraş örneği*. Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Kartopu, S. (2020). *Umudun Psikolojisi ve Teolojisi*. Eskiyei Yayınları.
- Kaya, M. ve Varol, K. (2004). *İlahiyat fakültesi öğrencilerinin durumluk-sürekli kaygı düzeyleri ve kaygı nedenleri (Samsun örneği)*. On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (17), 31-63.
- Kayıklık, H. (2002). *Bireysel dindarlığın kaynakları*. Dini Araştırmalar Dergisi (13), 27-40.
- Kierkegaard, S. (2009). *Kaygı kavramı*. (T. Armaner Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Köse, A. (2005). *Freud ve din*. İstanbul: İz Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali. (2021). (M. H. Yazır Çev.). Halk Kitabevi.
- Lacan, J. (2014). *The seminar of Jacques Lacan. Book X: Anxiety* (A. R. Price, Çev.). Cambridge, UK: Polity Press. (1962-1963).
- Le Gall, A. (2006). *Anksiyete ve kaygı*. (İ. Yerguz Çev.). Kitabevi Yayınları.
- Mahler, M. S. (2020). *İnsan yavrusunun psikolojik doğumu*. Metis Yayınları.
- Maslow, A. H. (1943). *A theory of human motivation*. Psychological Review (50), 370-396.

- Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: theory, research, practise*. New York: The Guilford Press.
- Pargament, I. K. (2003). *Tanrım bana yardım et, din psikolojisi açısından başa çıkmanın teorik çatısına doğru*. (A. Albayrak Çev.). *Tabula Rasa: Felsefe- Teoloji* 3 (9), 207-238.
- Peker, H. (2000). *Din psikolojisi*. Samsun: Aksiseda Matbaası.
- Rank, O. (2020). *Doğum travması*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Rogers, C. (2003) *Client centred therapy (New Ed.)*. Constable & Robinson.
- Rumi, M. C. (2012). *Rubailer*. (M. N. Gençosmanoğlu Çev.). Ataç Yayınları.
- Schultz, D. ve S. (2007). *Modern psikoloji tarihi*. (Y. Aslay Çev.). Kaknüs Yayınları.
- Sepehri, S. (1994). *Suyun ayak izleri*. (Ş. Mehran - I. Tabar Çev.). İyi İşler Yayıncılık.
- Spielberger, C. D. (1966). *Anxiety and behaviour: theory and research anxiety*. New York: Academic Pres.
- Şahin, M. (1985). *Başarı düzeyi farklı üç grup lise öğrencisinin kaygı düzeyi yönünden karşılaştırılması*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şahin, M. (2019). *Korku, kaygı ve kaygı (anksiyete) bozuklukları*. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 6 (10), 117-135.
- Thorson, J. A. (1998). *Religion and anxiety: which anxiety? which religion?* H. G. Koenig (Ed.) *Handbook of religion and mental health*. Academic Press.
- Wong, K. (2012). *Why humans give birth to helpless babies?* Scientific American, 28.
- Vergote, A. (1966). *Psychologie religieuse*. Charless Dessart Editeur.
- Vergote, A. (1999). *Din, inanç ve inançsızlık*. (V. Uysal Çev.). İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Yapıcı, A. (2003). *Fiziksel ve sosyal hadiselerle sebep atfetmede dinin rolü*. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3(1), 126-165.
- Yapıcı, A. (2007). *Ruh sağlığı ve din: psiko- sosyal uyum ve dindarlık*. Karahan Yayınları.
- Yapıcı, A. & Kayıklık, H. (2005). *Ruh sağlığı bağlamında dindarlığın özsaygı ve kaygı ile ilişkisi: Çukurova Üniversitesi örneği*. Değerler Eğitimi Dergisi 3 (9), 177-206.
- Yavuz, K. (2003). *Din ve güven*. (Ed. F. Erdem). Sosyal bilimlerde güven. Vadi Yayınları.

Yıldız, M., Sezen, A., & Yenen, İ. (2007). *İlahiyat fakültesi öğrencilerinde durumluk sürekli kaygı düzeyleri ile akademik güdülenmeler arasındaki ilişkinin incelenmesi*. DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, (25), 213–239.

www.kitabimukaddes.com Erişim Tarihi: 12 Ekim 2024.